

Шидловський П. С., Цвіркун О. І., Федько В. Ф.

УДК [903'1:551.8](282.247.32-197.4)"6325"

НОВІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ТА ПИТАННЯ ПАЛЕОГЕОГРАФІЇ КАНІВСЬКО-ЧЕРКАСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я

В останні декілька років, в процесі досліджень території Канівсько-Черкаського Подніпров'я було виявлено низку об'єктів пізньоплейстоценового часу, що представлені як фауністичними знахідками мамонтової фауни, так і пунктами з крем'яними виробами, що відносяться до різних верхньопалеолітичних індустріальних традицій. Топографічне та географічне розташування цих місцезнаходжень дозволяє відтворити особливості гідросистеми та ландшафту території Середнього Подніпров'я в кінці плейстоценової доби.

Ключові слова: *пізній палеоліт, Середнє Подніпров'я, гравет, епігравет, верхній плейстоцен*

На території Канівсько-Черкаського Подніпров'я відома досить значна кількість пам'яток доби верхнього палеоліту та палеонтологічних знахідок пізньоплейстоценової фауни, серед яких особливе значення мають базові стоянки з рештками жител з використанням мамонтових кісток у спорудах – Межиріч, Гінці та Добранічівка. Добранічівська стоянка, розташована на лівому березі Супою розкопана повністю роботами І.Г. Шовкопляса, в той час як на двох інших проводяться регулярні стаціонарні дослідження. Ці пам'ятки стали класичними з точки зору джерелознавства для вивчення пізньопалеолітичної культури та способу життєдіяльності палеолітичних колективів Середнього Подніпров'я. Всі три пам'ятки відносяться до межиріцького типу епіграветської індустріальної традиції і датуються в досить вузьких межах 15-13 тис. рр. В.Р. [6, с. 210-211; 17, р. 385-389].

Однак окрім цих всесвітньовідомих стоянок, в означеному регіоні в різний час відкрито та досліджено низку стоянок, що відносяться до різних культурно-хронологічних явищ в рамках верхнього палеоліту та мають відмінну від базових таборів структуру (Рис. 1, А). Так, на дніпровському лівобережжі з 1985 по 2008 рр. досліджувався комплекс Семенівських стоянок, які за технологічними особливостями

також відносяться до означеного межиріцького варіанту епіграфету [5, с. 123-125]. В останні роки в літературі подана інтерпретація цих пам'яток в якості короткочасних стоянок теплого сезону, з певними

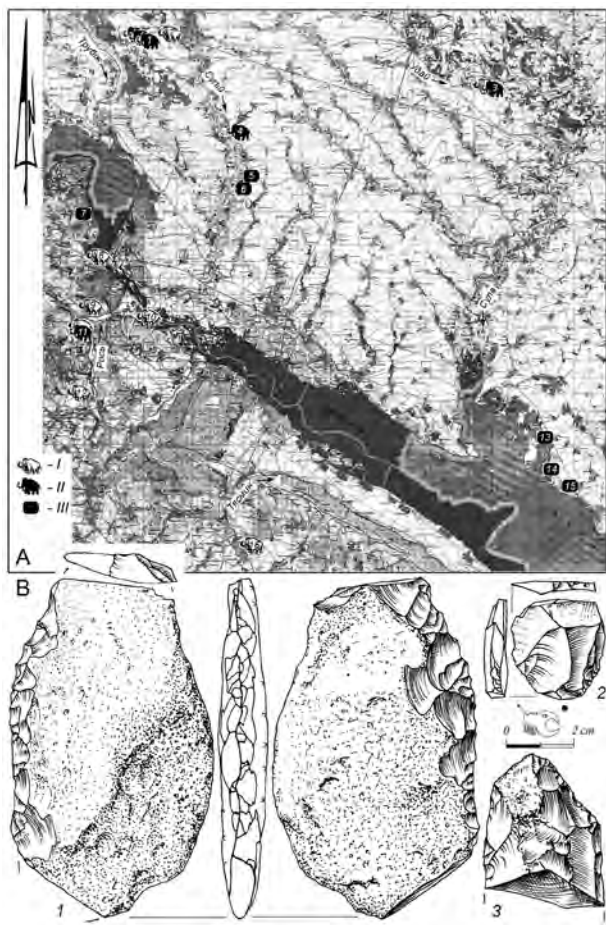

Рис. 1. Пізньопалеолітичні знахідки Канівсько-Черкаського Подніпров'я.
А. Карта поширення пам'яток: I – палеонтологічні знахідки плейстоценової фауни; II – пізньопалеолітичні стоянки з мамонтовою фауною; III – місцезнаходження крем'яних комплексів: 1 – Семенівка I-III, 2 – Кулябівка, 3 – Гінці, 4 – Добранічівка, 5-6 – Безпальче-Шлях, Паламарі, 7 – Бучак, 8 – Канівська ГЕС, 9 – Кононча, Гамарня, 10 – Устя Росі, 11 – Межиріч, 12 – Нетеребки, 13 – Шушвалівка, 14 – Мозоліївка, 15 – Пронозівка, 16 – Вел. Яблунівка.
В. Крем'яні вироби з місцезнаходження Бучак-Гряда 2: 1 – біфас на плитці; 2 – тронкований відщеп; 3 – ретушована реберчаста пластина.

функціональними особливостями. Так, якщо Семенівка I інтерпретується в якості місця полювання на ведмеда та збирання мамонтових кісток, то Семенівка II та III є рештками двох господарсько-побутових комплексів з легкими спорудами без використання кісток в якості будівельного матеріалу [6, с. 274-319; 7, с. 24-26].

Подальші дослідження дозволяють стверджувати, що територія Середнього Подніпров'я є більш строкатою в культурному плані та представлена пам'ятками різних хронологічних рівнів. Серед них слід відмітити концентрацію пізньопалеолітичних стоянок на лівому березі Сули при впадінні її у Дніпро, представлених пам'ятками Шушвалівка, Мозоліївка та Пронозівка, які на сьогоднішній день опинились в урізі берега Кременчуцького водосховища. За даними Д. Я. Телегіна, з стоянки **Шушвалівка** походить більш ніж 300 знахідок, серед яких 12 нуклеусів, 86 пластин, 170 відщепів та 45 виробів з вторинною обробкою [13, с. 94-96]. Нуклеуси одно- (4), двоплощадкові (3), один – багатоплощадковий, решта – аморфні. Пластини переважно масивні, широкі та товсті в перетині, зняряддя представлені 19-ма скребками, 9-ма різцями, серед яких чотири скісноретушовані та двогранні. Наявні два вістря з притупленим краєм.

Ще одна пам'ятка – **Пронозівка** – розташована на тому ж березі водосховища, в декількох кілометрах нижче за течією Дніпра, на мису правого берега р. Кагамлик. Колекція виробів представлена всього дев'ятьма знахідками, серед яких масивні пластини, три скребки та відщеп. За думкою Д.Я. Телегіна, обидва пункти за характерними виробами та особливостями обробки сировини, а саме використання масивних призматичних пластин, наявності скребків високих форм, двограних різців тощо, мають подібність з матеріалами Мізину та Пушкарів I. Дослідник відносить ці пам'ятки до середини пізньопалеолітичного часу [13, с. 100].

В цьому ж регіоні, поблизу с. **Мозоліївка**, виявлено ще одну стоянку зі схожим набором крем'яних виробів [3, с. 204-208]. Нуклеуси Мозоліївки представлені одноплощадковими сплосченими та двоплощадковими призматичними формами. Серед виробів з вторинною обробкою найбільшу увагу привертає серія з дев'яти ланцетоподібних симетричних та асиметричних вістер, оформлених напівстрілкою, похилою лускатою дорсальною ретушшю, інколи з вентральною підтескою. Окрім цього, в колекції наявні чотири масивні прямокутники. Скребки, як і в попередніх пам'ятках, представлені кінцевими ти-

пами на пластинах. Серед різців наявні серединні двогранні на пластинах та відщепях та бокові скісноретушні. За характерними рисами обробки кременю та специфічними типами знарядь, Д. Ю. Нужний відносить комплекс Мозоліївки до пушкарівської індустрії, що датується в межах 22-20 тис. рр. В.Р. [6, с. 87-90].

Протягом польових сезонів 2016-2017 рр. учасниками Межиріцької археологічної експедиції Кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Канівської експедиції НДЦ ОАСУ ІА НАН України проведено наукові розвідки в Черкаській та Київській обл. з метою виявлення нових пізньопалеолітичних пунктів в Середньому Подніпров'ї. Результатом досліджень стало відкриття трьох місцезнаходжень крем'яних виробів палеолітичного вигляду (Безпальче – Шлях, Паламарі та Бучак-Грядя 2) та трьох пунктів знахідок пізньоплейстоценової фауни (Кулябівка, Нетеребки, Вел. Яблунівка) [4].

Два пункти поблизу с. Безпальчого виявлено на лівому березі Супою, на мисах амфітеатру долини річки, топографічно розміщуються на краю високої лесової тераси, на якій в 12 км вище за течією розташована Добранічівська стоянка (Рис. 1: 3-5). Переважну більшість артефактів зібрано з поверхні мисів – в обох випадках край тераси було знесено під час будівництва доріг. Вироби, що походять з обох пунктів виготовлено з чорно-сірого кременю досить доброї якості, що має вапнякову неокатану кірку. Це свідчить на користь наявності місцевих покладів крем'яної сировини, на противагу комплексам Добранічівки та Семенівки I – III, переважну частину яких виготовлено з принесеного канівського кременю.

Серед виявлених кременів пункту **Безпальче-Шлях**, значна частина безумовно несе на собі сліди обробки людиною і представлена як відходами виробництва, так і знаряддями праці. В колекції наявні два призматичні нуклеуси на невеликих жовнах крейдового кременю. Один – одноплощадковий, призматичний сплюснений. Другий нуклеус – з двома протилежними скісними площадками, сформованими декількома паралельними сколами. Обидві площадки попередньо слугували площинами розколювання, робоча поверхня нуклеуса сплюснена. Фасетування площадок відсутнє, натомість застосовано прийом редукції карнизу.

Відходи виробництва представлені первинними, повздовжніми та безсистемними відщепами, в меншій мірі пластинами. Комплекс від-

значається значною відщеповістю – вироби на правильних обмежених пластинах поодинокі, для частини знарядь заготовками слугували морозобійні відколи кременю. Ретушовані відщепи становлять найбільшу кількість виробів з вторинною обробкою. Частина цих виробів оформлена альтернативним ретушуванням як по спинці, так і по черевцю. Декілька екземплярів мають стрімку скісну тронкацію короткого краю заготовки. Інші вироби мають пласку підтеску дистального краю по черевцю, що дозволяє віднести ці вироби до категорії стамесок. Незначною кількістю представлені пластини з ретушню по краю.

Різці на відщепах (5 екз.) не складають морфологічно вираженої серії: один – ретушний на відщепі з плоскими різцевими фасетками; другий – кутовий на первинному відщепі, два серединних на відщепах, ще один серединний багатofасетковий з дзьобоподібною робочою частиною, сформованою ламелярним ретушуванням. Також в колекції наявні чотири скребки на відщепах. Мікроінвентар представлений тільки одним дистальним фрагментом пластинки з напівстрімким ретушуванням краю по черевцю [4].

Слід відмітити, що крем'яний комплекс Безпального-Шлях має достатньо виражені оріньякоїдні риси, хоча остаточною характеристика пам'ятки ще попереду [15, с. 128-136]. Найближчими аналогіями для порівняння може виступати стоянка Гордашівка I в Середньому Побужжі, комплекс якої характеризується вираженою відщеповістю у первинній техніці обробки сировини [1, с. 96-97].

Вироби з **Безпального-Паламарі** представлені переважно відходами виробництва, серед яких наявні пластини та відщепи. Невелика кількість виявленого матеріалу поки що не дозволяє зробити висновки про технологічні особливості комплексу.

У 2017 р. під час проведення археологічних досліджень поблизу с. Бучак на правому березі Дніпра виявлено місцезнаходження обробленого кременю на високому мисоподібному виступі, що отримав назву “**Бучак-Гряда 2**”. Рештки зруйнованого культурного шару зафіксовані в супіщаних відкладах на глибині 0,3-0,8 м від сучасної поверхні по гребеню мису, сильно пошкодженого алювіальними процесами. В попередні роки, незначну кількість палеолітичних виробів було виявлено на сусідніх мисових підвищеннях [4].

Загалом колекція нараховує понад 240 артефактів, серед яких велика кількість уламків та перепалених шматків кременю. Сирови-

на характеризується значною різноманітністю: представлені зразки канівського кременю з жовтавою підкіркою, чорно-сірого сеноманського, дніпровського моренного, кварциту та кременистого сланцю. Основна частина матеріалів, за характером патинізації та техніко-типологічними характеристиками безумовно відноситься до пізньопалеолітичного часу.

У колекцію входять три нуклеуси, один з яких є одноплощадковим з вираженою підправкою та фасетуванням площадки, з двома фронтами розщеплення та високим рівнем спрацьованості (Рис. 2: 14). Другий – двоплощадковий з фасетованими площадками, двома фронтами розщеплення, торцевий. Можливе використання останнього в якості масивного різця (Рис. 2: 13). Третій нуклеус конусоподібний одноплощадковий, з одним фронтом розщеплення та максимальним рівнем спрацьованості.

Колекція визначених сколів представлена 111 відщепами, 54 пластинчастими сколами, 11 лусочками та 36 уламками. Пластини досить масивні, з середньою довжиною в 42 мм, шириною в 21 мм та товщиною в 8 мм. Напрямок сколювання – переважно повздовжній, в меншій мірі біповздовжній, реберчастий і боковий. Площадки на даних відходах виробництва поділяються на точкові, двогранні, лінійні, окрім того в 3-х випадках простежуються сліди підправки площадок на пластинах, такі як ізоляція площадки, абразив та редукція карнизу. Сколи формування/переоформлення нуклеусів представлені загалом 12 екземплярами, серед яких 8 сколів підправки площадки, 3 реберчасті пластини та відщеп.

Серед виробів з вторинною обробкою, слід відмітити поперечно тронкований відщеп (Рис. 1: 2) та пластини (Рис. 2: 2-3), ретушовані пластини (Рис. 1: 3; Рис. 2: 4, 10). На багатьох виробках наявна нерегулярна ретуш від утилізації (Рис. 2: 5-7, 11-12). Окремо в колекції можна виділити біфасіальний ніж, виготовлений на плитці канівського кременю (Рис. 1, В: 1).

Отже, можна зробити висновок, що артефакти виготовлені в межах призматичної техніки розщеплення, однак, судячи з специфіки отримання масивних пластинчастих заготовок та загальних морфологічних ознак виробів, крем'яний комплекс пам'ятки Бучак-Гряда 2 з великою вірогідністю можливо віднести до кола гравецьких пам'яток Середнього Подніпров'я.

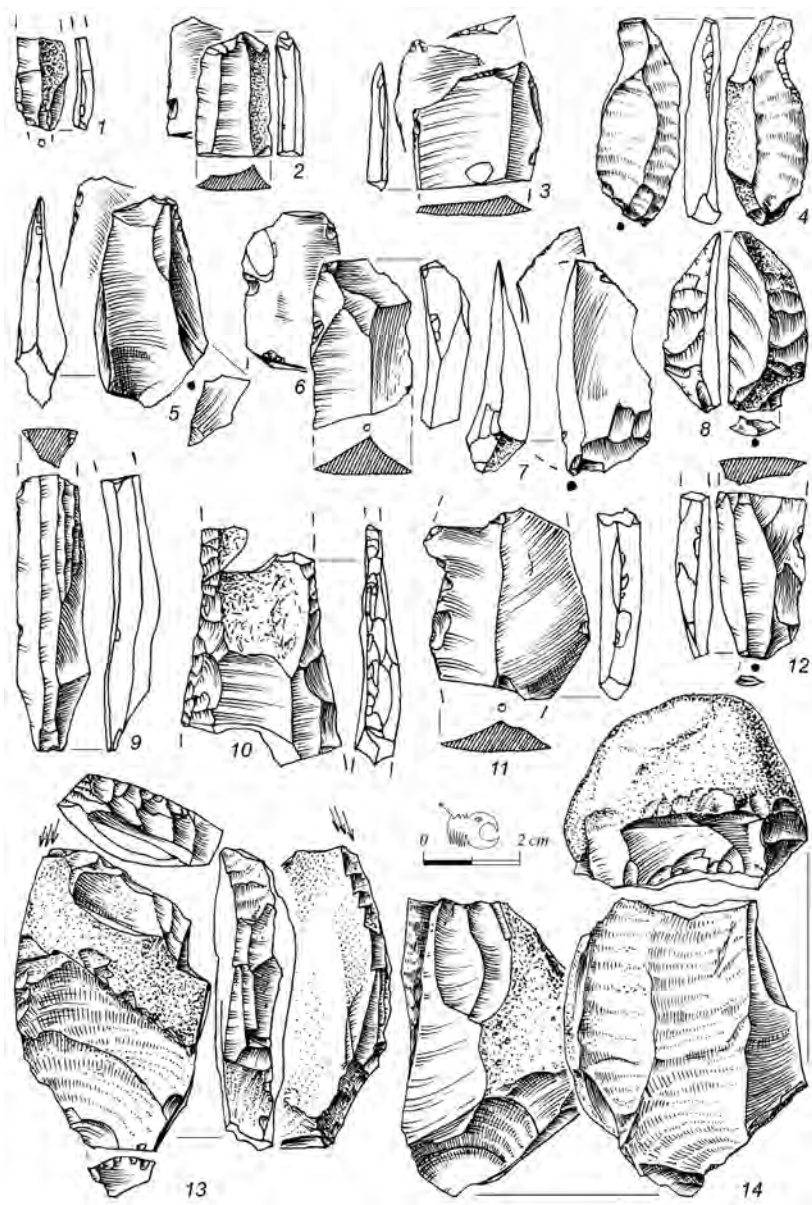

Рис. 2. Крем'яні вироби з місцезнаходження Бучак-Гряда 2.

Необхідно зазначити, що досліджуваний регіон вирізняється значною кількістю знахідок фауністичних решток мамонтів та інших представників пізньоплейстоценової фауни. Серед цих місцезнаходжень досить відомими в літературі є район Канівської ГЕС [10], Устя Росі, Пекарі, Кононча та Гамарня в межиріччі Дніпра та Росі [14]. В останні роки ці знахідки поповнились виявленими на лесових терасах в верхньоплейстоценовому геологічному контексті рештками мамонтів поблизу с. Кулябівка (край вододільного плато правого берега Супою), Нетеребка (лівобережна тераса Росі) та Вел. Яблунівка (правобережна тераса Тясмину) [4] (Рис. 1, А).

Таким чином, на сьогоднішній день з впевненістю можливо стверджувати про наявність декількох культурно-хронологічних груп пам'яток на території Канівсько-Черкаського Подніпров'я. При певній позиції матеріалів Безпальчого, досить достовірно виділяється гравецька група, до якої входять місцезнаходження Бучак-Гряди 2, Шушвалівка, Мозолівка та Пронозівка (Рис. 1, А: 7, 13-15), матеріали яких знаходять аналогії серед таких пам'яток, як Кирилівська, Клюси, Пушкарі І, що поширювались на території Середнього Подніпров'я та Подесення в межах 22-19 тис. рр. В.Р. [2, с. 101-111].

В іншу групу, представлену кіл-сайтами, короткочасними та базовими стоянками, об'єднуються пам'ятки межиріцької культури, подібність яких простежується в техніко-типологічній характеристиці крем'яних комплексів, кістяній індустрії, в архітектурі та поселенській структурі базових таборів. За останніми даними, межиріцький варіант епігравету поширювався на цій території в досить вузьких межах 15 – 14 тис. рр. В.Р.

Не зважаючи на таку культурно-хронологічну та функціональну різноманітність пам'яток, їхнє територіальне поширення разом з фауністичними місцезнаходженнями, в певній мірі відображає особливості ландшафтно-географічної обстановки та характер гідромережі Дніпровського басейну в кінці плейстоцену. Розташування нових місцезнаходжень, разом з Добранічівкою та Семенівськими пам'ятками дозволяє по-новому поглянути на характер заселення дніпровського лівобережжя в пізньопалеолітичну епоху. Поширення пам'яток пов'язано з лівими терасами Недри, Трубежу, Супою та Сули. Ці місцезнаходження маркують лівий корінний берег Пра-Дніпра, дренаж якого в пізньому плейстоцені здійснювався з Середнього Подесення, долиною Трубежу та низинням Супою [9, с. 15-18]. На правобережжі поширення мамон-

тових решток та стоянок приурочено до лесових терас, що оперізають широку долину, утворену пониззями Росі та Тясмину.

Така географічна позиція місцезнаходжень цілком підтверджує гіпотезу геолога В.Г. Пазинича про специфіку водотоку Пра-Дніпра в кінці плейстоцену. Так, за думкою цього дослідника, потужний потік, що живився від краю льодовика на півночі Прибалтики, ніс свої води від верхів'їв дніпровських допливів та Десни широкою долиною сучасного Трубежу та пониззям Супою. На правобережжі, на південь від Канівських дислокацій цей потік сформував широкі луки у межах річчя Росі та Тясмину [8, с. 119-122]. В такому випадку, значні території між Трубежем та Дніпром на лівобережжі та нижче Канівських дислокацій на правобережжі демонструють зруйновані ділянки, на яких виявлення палеолітичних решток здається малоімовірним.

Цікавим фактом є те, що в культурному плані пам'ятки Канівсько-Черкаського регіону демонструють яскравий зв'язок з гравецькими та епігравецькими комплексами Подесення. Так, Д.Ю. Нужний відніс матеріали Мозоліївки до пушкарівського технокомплексу, разом з безпосередньо Пушкарями I та Клюсами [6, с. 87-90]. В той же час найпівденніші стоянки Подесення за своїми технологічними рисами пов'язані з більш південними регіонами: Оболоння (близько 21 тис. рр. В.Р.) – з епіоріньяцькою індустрією, Бужанка 2 (близько 15 тис. рр. В.Р.) – з межиріцьким типом епігравету. [11; 12, с. 15]. Таке просторове поширення технологічних комплексів пізнього палеоліту, разом з спільними рисами в кістяній індустрії, архітектурі, поселенській структурі, дає можливість стверджувати про наявність безпосереднього зв'язку між стоянками означеного регіону та пам'ятками Подесення по високій лівобережній терасі Пра-Дніпра. Яскравим прикладом цього зв'язку є поширення морських та лиманних мушель на епігравецьких стоянках середньодніпровського басейну, що мають дуже подібну хронологічну позицію: Межиріч, Семенівка II, III, Мізин, Юдіново, Тімоновка I [16, с. 93-94].

Подальші дослідження території Канівсько-Черкаського Подніпров'я, зокрема нововиявлених місцезнаходжень, дадуть можливість деталізувати ландшафтну ситуацію та палеогеографічні події кінця плейстоцену в долині Дніпра – річки, яка була безпосередньо пов'язана з станом континентального зледеніння в вюрмську епоху і остаточне формування долини якої відбувалось вже у голоценові добу.

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф77/38811, а також за підтримки проекту INQUA 1804 'Mezhyrich International Archaeology Summer School, interdisciplinary study of a late Pleistocene site'.

Shydlovskiy P. S., Tsvirkun O. I., Fed'ko V. F.

NEW UPPER PALAEOLITHIC LOCALITIES AND PALEOGEOGRAPHICAL ISSUES OF KANIV-CHERKASSY DNIEPER REGION

On the territory of the Kaniv-Cherkassy part of Dnieper basin, a considerable number of Upper Palaeolithic sites and paleontological finds of the late Pleistocene fauna are known, among which particular importance have the settlements with the remains of dwellings using mammoth bones in the building - Mezhyrich, Hintsy and Dobranichivka.

In the past few years, in the course of research of the territory of the Kaniv-Cherkassy region, a number of localities of the late Pleistocene time were discovered, which are represented by the paleontological findings of the mammoth fauna (Kuliabivka, Neterebky, Vel. Yablunivka) and sites with lithic inventory (Bezpalche, Buchak), relating to different Upper Palaeolithic industry traditions.

The Gravettian group which includes the locations of Buchak, Shushvalivka, Mozoliivka and Pronozivka is quite distinctly allocated. The flint materials of these sites are quite close to such settlements as Kyrylivska, Kliusy, Pushkari I, which spread on the territory of the Middle Dnieper and Desna region within the limits of 22-19 Cyr. B.P. Another group, represented by kill-sites, short-term and base camps, united into Mezhyrich culture sites, the similarity of which is traced in the technical and typological characteristics of the lithic assemblages, the bone industry, in the architecture and settlement structure of the basic camps. According to the latest data, the Mezhyrich version of the Epigravettian was distributed on this territory in rather narrow limits of 15 - 14 Cyr. B.P.

The topographic and geographic location of these sites allows us to reconstruct the features of the hydrosystem and landscape in the territory of the Middle Dnieper at the end of the Pleistocene. These localities mark the main banks of the Pra-Dnieper, whose drainage was carried out

from the Middle Desna River, through the Trubezh valley, and the estuary of the Supii. In cultural terms, the sites of the Kaniv-Cherkassy region show a vivid connection with the Gravettian and Epigravettian complexes of Desna region. Such spatial distribution of technological complexes of the Upper Palaeolithic, along with common features in the bone industry, architecture, and settlement structure, makes it possible to state that there was a direct link between the sites of Kaniv-Cherkassy and Desna regions by the high left-bank terrace of the Pra-Dnieper.

Publication is based on the research provided by the grant support of the State Fund for Fundamental Research (project N Ф77/38811) and with the support of INQUA project 1804S 'Mezhyrich International Archaeology Summer School, interdisciplinary study of a late Pleistocene site'.

Key words: Upper Palaeolithic, Middle Dnieper area, Gravettian, Epigravettian, Late Pleistocene

Список використаної літератури

1. Гладких М.І. Оріньякоїдна стоянка Гордашівка I на Черкащині / Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О. // Кам'яна доба України. – Вип. 13. – К.: Шлях, 2010. – С. 95-112.
2. Грибченко Ю.Н. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны / Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. // Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я. – Археологічний альманах, №31. – К.: В-ць О. Філюк, 2014. – С. 99-116.
3. Кротова О. О. Мозоліївське місцезнаходження доби каменю на Полтавщині / О. О. Кротова, Д.Ю. Нужний, І. В. Кракало // Кам'яна доба України. - Вип. 5. – К.: Шлях, 2004. – С. 204-208.
4. Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження в Канівському Подніпров'ї / О. М. Лизун, П.С. Шидловський, О.І. Цвіркун, В.Ф. Федько // Археологічні дослідження в Україні, 2016. – К., 2018. – С. 295-298.
5. Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури в Середньому Подніпров'ї / Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. // Археологический Альманах. Зб. наук. статей. – Донецьк, 2000. – № 9. – С. 123-136. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1188443>
6. Нужний Д.Ю. Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація) / Дмитро Нужний. – К.: ФОП Філюк О., 2015. – 478 с.
7. Нужний Д.Ю. Семенівські верхньопалеолітичні стоянки в контек-

- сті епіграфету Середнього Подніпров'я / Нужний Д.Ю., Шидловський П.С., Лизун О.М. // Кам'яна доба України. – Вип. 17-18. – К.: В-ць О. Філюк, 2017. – С. 16-47.
8. Пазинич В.Г. Подніпров'я в перигляціалі. Ч.1. Зміни річкових систем / В.Г. Пазинич // Супутник Київського географічного альманаху. – Вип. 2. – К., 2004. – 156 с.
 9. Первісна археологія Нижнього Подесення / П.С. Шидловський, С.Д. Лисенко, О.С. Кириленко та ін. – К.: Інтерсервіс, 2016. – 344 с, іл. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1190152>
 10. Пидопличко И.Г. Об остатках мамонта из района строительства Каневской ГЭС / И.Г. Пидопличко // Природная обстановка и фауны прошлого. – Вип. 8. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 29-34.
 11. Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні / Д.В. Ступак // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. - Київ-Фастів: ФДКМ, 2005 - С. 40-53.
 12. Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболення / Ступак Д.В., Хлопачев Г.А., Грибченко Ю.М. та ін. // Епіграфетські пам'ятки Середнього Подніпров'я. – Археологічний альманах, №31. – К.: В-ць О. Філюк, 2014. – С. 99-116.
 13. Телегин Д.Я. К вопросу о различиях в типологии позднепалеолитических индустрий Среднего Поднепровья и Южного Буга / Д.Я. Телегин // Каменный век: памятники, методика, проблемы / П. ред. С.Н. Бибикова. – К.: Наук. Думка, 1989. – С. 93-101.
 14. Шидловський П.С. Нові знахідки пізньоплейстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї / Павло Шидловський, Віктор Кобець // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр.: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – К.-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2006. – С. 385-388.
 15. Шидловський П. Ландшафтні зміни в Київському Подніпров'ї на межі плейстоцену-голоцену: археологічні свідчення / Павло Шидловський, Олексій Лизун // ЛЮДИНА ТА ЛАНДШАФТ: первісна археологія Східної Європи. - VITA ANTIQUA, №9. – К., 2017. – С. 127-138. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1186887>
 16. Яковлева Л.А. Прикраси із мушель як елемент символіко-знакової системи оздоблення одягу та тіла (за даними поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України) / Л.А. Яковлева // Стежками археології. – Археологія і давня історія України. – Вип. 6. – К.: ІА НАНУ, 2011. – с. 91-98.
 17. Contribution a la stratigraphie du site paleolithique de Mezhyrich (Ukraine) / Paul Haesaerts, Stephane Pean, Helene Valladas, Freddy Damblon, Dmytro Nuzhnyi, L'Anthropologie, 119(4). – 2015. – pp. 364-393. <http://dx.doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.002>.